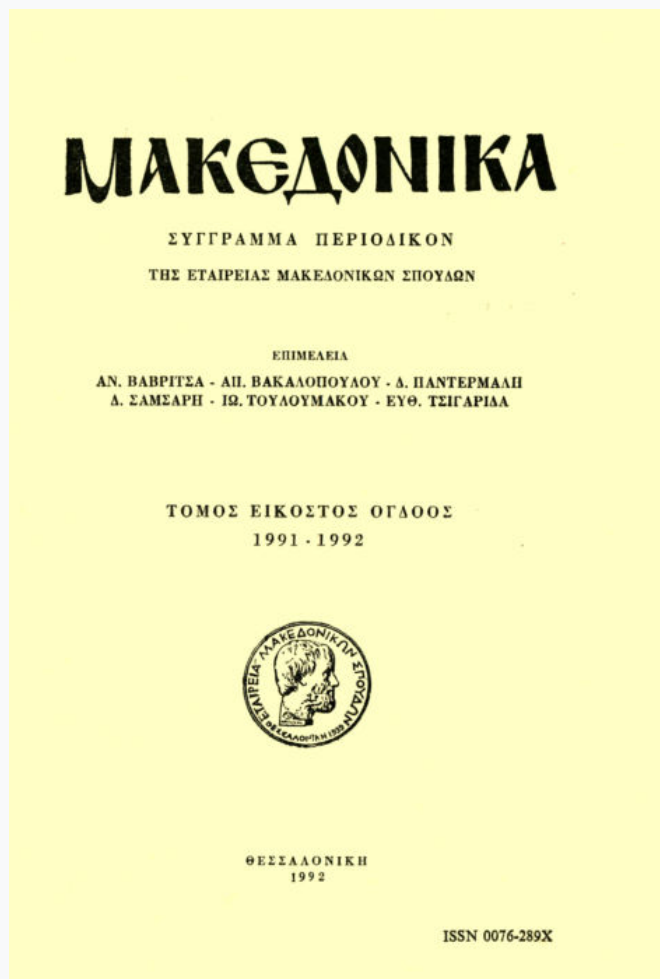

Μακεδονικά

Τόμ. 28 (1992)

**Φ. Μαλιγκούδη, Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα.
(Οικονομική οργάνωση- πολιτειακή δομή -
εθνολογική προέλευση - παράγοντες
εξελληνισμού)**

Ιωάννης Τουλουμάκος

doi: [10.12681/makedonika.160](https://doi.org/10.12681/makedonika.160)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τουλουμάκος Ι. (1992). Φ. Μαλιγκούδη, Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα. (Οικονομική οργάνωση- πολιτειακή δομή - εθνολογική προέλευση - παράγοντες εξελληνισμού). *Μακεδονικά*, 28, 517-528.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.160>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Φ. Μ α λ ι γ κ ο ύ δ η, Σλάβοι στη Μεσαιωνική 'Ελλάδα. (Οικονομική οργάνωση-πολιτειακή δομή-έθνολογική προέλευση-παράγοντες εξέλληνισμού). Θεσσαλονίκη, 'Εκδόσεις Βάνιας, 1988, 131 σελ., 1 χάρτης.

Στην Εισαγωγή του βιβλίου (σ. 7-12) ο συγγρ. αναφέρει και σχολιάζει πολύ σύντομα όσο και έπικριτικά τις τρεις «σχολές» της «νεότερης ιστοριογραφίας», οι οποίες άσχο-λούνται με το «ιστορικό φαινόμενο Σλάβοι και Βυζάντιο»: 'Η πρώτη έχει ως άφετηρία της τις άπόψεις του Φαλμεράιερ· ή δεύτερη «πασχίζει, άγνοώντας την μακραίωνη συμ-βίωση 'Ελλήνων και Σλάβων, να άνακαλύψει την έλληνική συνέχεια στην επιβίωση "άρ-χαιοελληνικών" έθιμων και δοξασιών στον πληθυσμό της έλληνικής υπαίθρου». Τέλος τούδε έρευνήτες της τρίτης «άπασχολεί κυρίως το πρόβλημα, πώς —άγνοώντας τις μαρτυ-ρίες των πηγών και πολλές φορές παραχαράσσοντάς τες— να "τεκμηριώσουν" άπόψεις που δέν χρησιμεύουν παρά στο να ένισχύουν την δική τους έθνικιστική αυταρέσκεια» (σελ. 10). 'Ο συγγρ. δέν άκολουθεί φυσικά καμμία από τις τρεις. 'Αφήνοντας το έρώτημα «πώς και με ποιό τρόπο ο άρχαίος κόσμος επιβίωσε στην βυζαντινή διάνοηση και γραμ-ματεία» (sic) «στούς ειδικούς», άσχολείται με τις σχέσεις 'Ελλήνων και Σλάβων στο πλαίσιο του «κόσμου της άγροτικής καλύβας», τόν όποιο και τά δύο αυτά έθνολογικά στοιχεία (κατά τόν συγγρ.) άποτελούσαν. Καί τó κάνει, παραμερίζοντας τις άφηγηματικές πηγές, που μιλούν για «συρράξεις και επιδρομές» των Σλάβων και βασιζόμενος στα «ύλικά», κυρίως όμως τά «γλωσσικά κατάλοιπα». Σκοπός του είναι να δείξη την «βαθμιαία ειρη-νική διείσδυση ενός πολυάριθμου έθνολογικού στοιχείου», δηλ. των Σλάβων, στην 'Ελ-λάδα με γνώμονα τούς στίχους του R. Kipling με τούς όποιους κλείνει την Εισαγωγή:

«Μά σάν διαβείς τή θάλασσα
άντί τόν κοντινό δρομάκο
μπορεί (για σκέψου!) να σου φανεί στο τέλος τó 'Εμείς
σάν κάτι όχι πιά ξεχωρό άπ' τó 'Εκείνοι!» (σ. 12, 19).

Τά δύο έθνολογικά στοιχεία, έλληνικό και σλαβικό, δέν συνδέονται όμως μόνο με τά κοινά στοιχεία του «κόσμου της άγροτικής καλύβας». Καθοριστική σημασία έχει κατά τόν συγγρ. «ή ανταγωνιστική σχέση άνάμεσα στούς δύο κόσμους», ή όποια «ύπάρχει στο Βυζάντιο, τó καί' έξοχην κράτος της εποχής εκείνης» δηλαδή, τόν «κόσμο του παλα-τιού» (τόν φορέα της κεντρικής εξουσίας και την κορυφή της κοινωνικής και οικονομι-κής πυραμίδας) και τόν «κόσμο της άγροτικής καλύβας» («τόν παραγωγόν της Βυζαντινής έπαρχίας κατά την χρονική στιγμή που ό μεσαιωνικός 'Ελληνισμός και οι Σλάβοι συ-ναντιούνται για πρώτη φορά», δηλ. «γύρω στα τέλη της 3ης δεκαετίας του 6ου αιώνα» και μάλιστα «σε πλήρη άνάπτυξη») (σελ. 8).

Παρέθεσα έν έκτάσει τις εισαγωγικές αυτές τοποθετήσεις του συγγρ. για να γίνουν φανερές οι τρεις έντελώς αυθαίρετες άφαιρέσεις που κάνει:

—'Η πρώτη άφαίρεση έγκειται στον πλήρη παραμερισμό των άφηγηματικών πηγών, έπειδή, όπως άφίνει ό ίδιος να έννοηθί, αυτές δέν ταιριάζουν στο σχήμα της ειρηνικής

συμβίωσης τών «παραγωγών», Σλάβων και Έλλήνων, ή οποία ειρηνική συμβίωση κατά την γνώμη του υπήρχε στο πλαίσιο του «κόσμου τής αγροτικής καλύβας».

—Η δεύτερη στήν προϋπόθεση (που συνεπάγεται το υπόλαχιστον προβληματικό σχήμα «κόσμος του παλατιού» από την μιὰ μεριά, «κόσμος τής αγροτικής καλύβας» από την ἄλλη) ότι μεταξύ τής «βάσης» και τής «κορυφής» τής πυραμίδας, ὅπως ὁ συγγρ. τίς φαντάζεται στὸν ἑλληνικό μεσαιωνικό κόσμο, δὲν ὑπάρχουν κοινὰ πνευματικά καὶ ἄλλα στοιχεία—στοιχεῖα πὺν θὰ ἔνωσαν τοὺς «παραγωγούς» (οἱ ὅποιοι εἶχαν ἑλληνική πολιτιστική παράδοση) μὲ τοὺς μορφωμένους τοῦ κόσμου τοῦ παλατιοῦ πολὺ περισσότερο ἂν ὅσο μὲ τοὺς Σλάβους παραγωγούς, οἱ ὅποιοι ἔμεναν σὲ παρόμοιες «καλύβες», εἶχαν ὁμως ἄλλη ἢ (ὕποτυπώδη) πολιτιστική παράδοση.

—Η τρίτη, ἐξ ἰσού ἀνθαίρετη ἀφαίρεση, ἐκφράζεται μὲ τὴν κατηγορηματική δήλωση, ὅτι ἡ ἔρευνα τής ἐπιβίωσης «ἀραιοελληνικῶν» ἐθίμων καὶ δοξασιῶν στὸν πληθυσμὸ τής ἑλληνικῆς ὑπαίθρου, ἡ ὁποία χαρακτήριζε τὴν νεώτερη ἑλληνική ἱστοριογραφία (τὰ εἰσαγωγικά προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγρ.), εἶναι «ματαιοπονίᾳ», ἐφ' ὅσον πρόκειται γιὰ τὴν «ἀναζήτηση κατηγοριῶν πὺν εἶναι ὑπερβατικές γιὰ τὸ ἀγροτικό περιβάλλον» ἐνὸς «προφορικοῦ πολιτισμοῦ», ὅπως ἦταν ὁ πολιτισμὸς τοῦ «κόσμου τής καλύβας» (βλ. σελ. 10 / 11). Ἀντιθέτως ὁ συγγρ. συνιστᾷ καὶ ἐπιχειρεῖ τὴν ἔρευνα τῶν καταλοίπων ἀπὸ παλαιᾶς σλαβικῆς παγανιστικῆς δοξασιᾶς σὲ παραδόσεις πὺν ἐπιχωριάζουσιν «ἐκ πολλῶν» περιοχῶν τής σημερινῆς Ἑλλάδος καὶ ἀποτελοῦν γιὰ τὸν σημερινὸ ἀντικειμενικὸ παρατηρητὴ μιὰ πολὺτιμη πηγὴ¹. Γιὰ τὸν ἰσχυρισμὸ δὲν ὑπάρχει ἡ (αὐτονόητη) τεκμηρίωση. Τὸ μόνον παράδειγμα, πὺν δίνεται (σὲ ἄλλη μελέτη), οὔτε πολὺ πειστικὸ εἶναι, οὔτε φυσικὰ ἐπαρκές².

1. Βλ. τοῦ Ἰ δ ι ο υ : «Ἐκφάνσεις τής ἑλληνο-σλαβικῆς καθημερινότητος κατὰ τὸν Μεσαίωνα», Θεσσαλονίκη 1990. (Ἑλληνική ἀπόδοση καὶ βουλγαρικό πρωτότυπο τής διάλεξης πὺν δόθηκε τὴν 1η Δεκεμβρίου 1989 στὴν Σόφια, μὲ τὴν εὐκαιρία τής ἀπονομῆς στὸν συγγραφέα τοῦ τιμητικοῦ μεταλλίου «Κυανὴ ταινία» τοῦ Πανεπιστημίου τής Σόφιας), σελ. 12: «Μιὰ ἄκρως ἐνδιαφέρουσα πλευρὰ τοῦ θέματος αὐτοῦ» (πὺν ἀφορὰ τὴν ἑλληνοσλαβική «καθημερινότητα»), παρατηρεῖ ὁ συγγρ. προηγουμένης, «εἶναι ὁ θρησκευτικὸς συγκριτισμὸς» (sic!), «πὺν ὑπάρχει στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες τής βυζαντινῆς αυτοκρατορίας, στὴν μεσαιωνική Ἑλλάδα, μιὰ περιοχὴ, ὅπου συνυπάρχουν οἱ ἑλληνικοὶ μὲ τοὺς σλαβικοὺς γλωσσικοὺς φορεῖς ἀπὸ τὸν 7ο αἰ.». Γιὰ τίς θέσεις τοῦ συγγρ. στὴν διάλεξη αὐτὴ βλ. παρακάτω, σ. 528, σημ. 2.

2. Στὴν ἀνωτέρω διάλεξη ὁ συγγρ. παραπέμπει (βλ. σελ. 13, σημ. 13) στὴν μελέτη τοῦ «Aspects of Early Slavic Paganism. The evidence of Pseudo-Kaisarios», ἡ ὁποία πρόκειται νὰ δημοσιευθῇ στὸν τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν Μ. Α. Anastos (βλ. βιβλιογραφία, σελ. 27). Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ σ' αὐτὴν θὰ κἀν λόγῳ γιὰ τὰ λεγόμενα «σμερδάκια», τὰ δαιμόνια πὺν ἀπαντοῦν σὲ σλαβικῆς (κατὰ τὸν συγγρ.) προελεύσεως παραδόσεις τοῦ χωριοῦ τής Γορτυνίας Ζυγοβίσι (βλ. τοῦ Ἰ δ ι ο υ : Frühe slavishe Elemente im Namensgut Griechenlands, στὸν τόμο: «Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Südost-europa Jahrbuch, τ. 17, 1989, ἐκδ. ἀπὸ τὸν Β. Hänsel, Μόναχο / Βερολίνο, σ. 59). Στὴν μελέτη αὐτὴ ἡ συσχέτιση τής λ. «σμερδάκια» μὲ τὸ σλαβικὸ «*smbrdb*» (= αὐτὸς πὺν προκαλεῖ φόβον) παρουσιάζεται ἀπλῶς ὡς πιθανή (wahrscheinlich). Στὸ βιβλίο τοῦ Δ. Ζακυνθοῦ «Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι», Ἀθήνα 1945 (πὺν ἐλάχιστα ἡ καθόλου λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του ὁ συγγρ.) ἀναφέρεται ὅτι μεταξύ τῶν σλαβικῆς προελεύσεως λέξεων πὺν ὑπάρχουν στὴν Νέα Ἑλληνική (συνολικὰ 257) μόνον τρεῖς δηλώνουν δεισιδαιμονίες (ὅπ.π., σελ. 70-71).

Οι αφαιρέσεις αυτές, ιδιαίτερα ή τελευταία με τὰ μεθοδολογικά σφάλματα πού συνεπάγεται, αποτελούν τὴν πρώτη αιτία, γιὰ τὴν ὁποία ἐγράφη ἡ παρούσα βιβλιοκρισία. Ἡ δευτέρα — καὶ σπουδαιότερη — εἶναι μιὰ δυσεξηγήτη ἀσυνέπεια, ἡ ὁποία ὑπάρχει μεταξύ τῶν ἀπόψεων πού διατυπώνονται στὸ βιβλίο αὐτὸ καὶ σὲ ἄλλες μελέτες ἢ διαλέξεις, τοῦ ἴδιου συγγρ. Θὰ παρουσιάσω τὴν ἀσυνέπεια αὐτὴ μόνον, ἀντιπαραβάλλοντας τὰ σχετικά παραθέματα, δὲν θὰ τὴν ἐρμηνεύσω.

Ι. Παρατηρήσεις μεθοδολογικοῦ χαρακτήρα

Τὰ μεθοδολογικά σφάλματα τοῦ βιβλίου εἶναι ἐμφανῆ καὶ στὸν μὴ ἐιδικὸ ἀναγνῶστη, ἔχουν δὲ (ἐν μέρει) ἐπισημανθῇ στὴν βιβλιοκρισία τοῦ Sergei Ivanov (Μόσχα), πού δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸν Byzantinoslavica (τ. 50, 1989, σελ. 81-83). Τὰ ἀναφέρω μὲ τὴν συντομία πού μοῦ ἐπιβάλλει ὁ χρόνος.

1. Ὅτι τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀγροτικῆς τεχνικῆς τῶν Ἑλλήνων ἀγροτῶν ἦταν τὸ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τῶν Σλάβων ἐπηλύδων, δὲν εἶναι οὔτε μπορεῖ νὰ εἶναι σωστό. Οἱ Ἕλληνες ἀγρότες μποροῦσαν νὰ βασίζονται σὲ πείρα αἰώνων, ὅπως καὶ στὰ τεχνολογικά ἐπιτεύγματα τῶν Ρωμαίων. Τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀγρότες παρέλαβαν τὸ πρωτόγονο γεωργικὸ ἐργαλεῖο τῶν Σλάβων «σβάρνα» (ἐνῶ διέθεταν ἀπὸ τὸ παρελθὸν ἄλλο, προφανῶς τελειότερο, τὸν λεγόμενον «βωλοκόπο») δὲν ἐξηγεῖται μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ συγγρ. ὅτι ἡ «σβάρνα» ἀνταποκρινόταν περισσότερο στὴς οἰκονομικὰ δυνατότητες καὶ τοῦ γηγενοῦς «Γραικοῦ ἀγρότη» (βλ. σελ. 26), ἀλλὰ ἴσως πρέπει νὰ ἀποδοθῇ σὲ οἰκονομικὴ καθυστέρηση, ἡ ὁποία ἀρχίζει ἀπὸ τότε πού διεκόπησαν οἱ δεσμοὶ τῶν χωριῶν μὲ τὰ κέντρα παραγωγῆς καὶ αὐτὸ συνέβη ἐξ αἰτίας τῶν Σλαβικῶν ἐπιδρομῶν¹. Τὸ νὰ λέγεται ἐπομένως ἀπὸ τὸν συγγρ. ὅτι «ἡ διαφορά ἀνάμεσα στὸς νεοφερμένους καὶ τοὺς ντόπιους δὲν θὰ πρέπει νὰ ἦταν τόσο τεράστια» (σελ. 23) (sic!) καὶ λίγο παρακάτω (μολονότι ἐπισημαίνεται ἡ «ἔλλειψη ἀρχαιολογικῶν δεδομένων») ὅτι ὁ «Σλάβος ἀγρότης καλλιιεργεῖ τὴ γῆ του μὲ τὰ ἴδια περίπου ἐργαλεῖα πού χρησιμοποιοῦσε καὶ ὁ "Γραικός", "ὁ ἐλληνόφωνος"» (σελ. 24) καὶ ἄστοχο εἶναι καὶ παραπλανητικὸ.

2. Ἡ ἄποψη τοῦ συγγρ. (πού ἔχει καθοριστικὴ σημασία γιὰ τὸ βιβλίο) γιὰ τὴν «ἀντικειμενικὴ ἀντίθεση» τοῦ «κόσμου τῆς καλύβας» πρὸς τὸν «κόσμο τοῦ παλατιοῦ» στὸ Βυζάντιο καὶ ἡ θέση του, ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς ἐπιβίωσης τοῦ ἀρχαίου κόσμου στὸν ἐκτός τοῦ «κόσμου τοῦ παλατιοῦ» πληθυσμὸ ἀποτελεῖ «ματαιοπονία», εἶναι ἐξ ἴσου ριζικὰ ἐσφαλμένες: Ὁ Ἰβάνωφ παραπέμπει σὲ μαρτυρία τοῦ Συνεσίου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀπλοὶ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς τοῦ μιλοῦσαν γιὰ τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τὸν Ὀδυσσεά καὶ πίστευαν ὅτι ζοῦσαν ἀκόμη². Στὸ παράδειγμα αὐτὸ θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα ἀπὸ

1. I v a n o v, ὁπ.π., σελ. 82: «The primitive tool of the newcomers could hardly have any advantage over the professionally made iron-teeth harrow. It had to be adopted since the village ties with professional production centres had been broken. And this happened because of the Slavic invasions. The fact that the Greeks borrowed the Slavic word σβάρνα stands as a symbol of decline and not of a harmonious merging».

2. PG 66, 1550 (288): «Ἄλλ' εἰσὶ τινες ἐν ἡμῖν, οἱ μέχρι καὶ νῦν Ἀγαμέμνονα κρατεῖν ἦγνται τὸν Ἀτρεΐδην, τὸν ἐπὶ Τροίαν, τὸν μάλα καλὸν τε καὶ ἀγαθόν. Τοῦτο γὰρ παιδιόθεν ἡμῖν ὡς βασιλικὸν παραδέδοται τοῦνομα. Καὶ Ὀδυσσεά τινά φίλον αὐτοῦ ὀνομάζουσιν οἱ χριστοὶ βουκόλοι, φαλακρὸν μὲν ἄνθρωπον, ἀλλὰ δεινὸν ὁμίλῃσαι πράγμασι, καὶ πόρον ἐν ἀμυχάνοις εὐρεῖν. Ἀμέλει γελῶσιν, ὅταν περὶ αὐτοῦ λέγωσιν, ἡγούμενοι πέρσιν ἐκετεφλῶσθαι τὸν Κύκλωπα».

μεταγενέστερες πηγές¹.

3. Παράλειψη ή, το χειρότερο, άποσιώπηση στοιχείων διαπιστώνει όμως ο άναγνώστης και στην (πολύ σύντομη) έρμηνεία που δίνεται στο βιβλίο για τις «μεμονωμένες και πρόσκαιρες έξεγέρσεις των Σλάβων» κατά τόν 8ο και 9ο αί. Τα αίτια των έξεγερσεων αυτών άναγονται σέ οικονομικούς παράγοντες, δηλ. την άρνηση πληρωμής φόρων, όπως συνέβαινε με «παρόμοιες έξεγέρσεις του άγροτικού πληθυσμού που είναι συνηθέστατο φαινόμενο στο Βυζάντιο και δέν περιορίζεται φυσικά μόνο στους σλαβόφωνους ύπηκόους της βυζαντινής κεντρικής εξουσίας» (σ.46). Οί έξεγέρσεις αυτές δέν άναφέρονται· ο συγγρ. παραπέμπει μόνο στην (καθαρά) γλωσσολογική εργασία του «Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands» 1981. Έξ άλλου άπορρίπτει την ύποψη της V. Türkova-Zaimova, ή όποία, όπως γράφει ο ίδιος, άποδίδει τις έξεγέρσεις των Σλάβων στην θέλησή τους να διατηρήσουν την αυτονομία τους (βλ. σελ. 46,115, σημ. 39). Γι' αυτόν τόν λόγο, αλλά κυρίως έπειδή ο τίτλος του βιβλίου του («Σλάβοι στην Μεσαιωνική Έλλάδα») τό επιβάλλει, θά έπρεπε να άναφερθί έκτενέστερα σ' αυτές τις έξεγέρσεις (π.χ. των Σλάβων της Άχαΐας και της περιοχής της Θεσσαλονίκης), όπως κάνουν Ιστορικοί άκόμη και σέ γενικά έργα. Άπό τήν περιγραφή των λεηλασιών και των άλλων άλλοιότητων που διέπραξαν, ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο (βλ. π.χ. G. Ostrogorsky, Geschichte des Byzantinischen Staates, Μόναχο 1963, σελ. 161, σημ. 3-4, όπου και οί πηγές), και της σκληρής προσπάθειας των Βυζαντινών να καταστείλουν τις έξεγέρσεις αυτές (βλ. Ostrogorsky, όπ.π.) ο άναγνώστης θά απέκομιζε κάποια διαφορετική και πλησιέστερη πρός την Ιστορική πραγματική εικόνα. Τό έδάφιο που παραθέτει ο Ίβάνωφ είναι άρκετά ένδεικτικό: Κατά την έξεγερσή τους στην Πελοπόννησο τό 805, οί Σλάβοι λεηλάτησαν, όπως άναφέρει ο Πορφυρογέννητος, πρώτα τά σπίτια των Έλλήνων γειτόνων τους². Σέ άλλη μελέτη του («Historische Voraussetzungen für die Entstehung der altbulgarischen Schule von Ochrid») ο συγγρ. διατυπώνει την ίδια θέση, χαρακτηρίζοντας τις έξεγέρσεις αυτές ως «kurze Episoden». [Άξιοσημείωτο είναι ότι ή μελέτη αυτή δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich» (τ. 1, VIII, σελ. 80)]. Άάθος, που διαπιστώνει και ο άπλός άναγνώστης, είναι εξ άλλου τό να χαρακτηρίζεται ή «πολιτειακή όργάνωση της σλαβικής κοινωνίας γύρω στά τέλη του 6ου αί.» ως «άκέφαλη» (βλ. σελ. 42, 45, 48)³.

1. Βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τ. VI, 1955, σ. λ. 310 (Ίάσων-Άργοναύτες· για την διάδοση του σχετικού μύθου στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο βλ. επίσης σελ. 327). Ί. Θ. Κακριδής, Οί άρχαιοί Έλληνες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση, Άθήνα 1978, σελ. 83 κ.έξ., άρ. 97 (Ήρακλής), 101 (Άριστομένης). Ίκανοποιητική συλλογή και έρευνα αυτών των παραδόσεων, την άναγκαιότητα της όποίας είχε έπισημάνει ο Κουκουλές (όπ. π., σελ. 295), εξ όσων γνωρίζω δέν ύπάρχει άκόμη.

2. De admin. Imperio, κεφ. 49: «καί ούτοι (δηλ. οί Σκλαβηνοί) έν τῷ θέματι όντες Πελοποννήσου άπόστασιν έννοήσαντες πρώτον μέν τὰς τῶν γειτόνων οίκιας τῶν Γραικῶν έξεληφθον καί εἰς άρχαγὴν έτίθεντο». Πρβλ. F. Dvornik - R. J. H. Jenkins κ.ά., De administrando Imperio, Vol. II, Commentary, London 1962, σελ. 183, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία.

3. Τό λάθος σημειώνεται με έμφαση άπό τόν Ivanov (όπ. π., σελ. 82): «This definition is hardly applicable to the Slavic tribes in Macedonia who readily admitted numerous defectors from Thessaloniki». Τα γραφόμενα άπό τόν συγγρ. για ένα άπό τά φύλα αυτά (τούς

4. Με πολύ λίγα, και μάλιστα όχι απολύτως ακριβή στοιχεία (τά οποία παίρνει από εργασίες άλλου έρευνητή)¹ εργάζεται ο συγγραφέας για να δείξει τον «εξελληνισμό» των Σλάβων και τους «παράγοντες στους οποίους όφειλόταν». Τα στοιχεία αυτά είναι: Ένας άριθμός «φορέων του ίδιου ονόματος» (δλ. Ρενδάκιος), συνολικά 17, που μαρτυρείται (κατά τα γραφόμενα στο βιβλίο) σε διάφορες περιοχές της Έλλάδος: Ένας το έτος 718, Ένας στο 865, ο τρίτος στο 920, ο τέταρτος το 967, ο πέμπτος το τελευταίο τέταρτο του 10ου αιώνα, ο έκτος (ύπ' αριθ. 12) στο β' μισό του 9ου αλ., έννέα (ύπ' αρ. 6, 7, 8, 13, 14, 15, 16, 17, 18) στον 10ο και 11ο αιώνα (τόν ύπ' αρ. 11 ταυτίζει ο έκδοτης της σχετικής σφραγίδας με τόν ύπ' αρ. 2). Όλοι αυτοί κατείχαν διάφορα αξιώματα στο βυζαντινό κράτος ή ύψηλή κοινωνική θέση. Έξ άλλου ο συγγρ. άναφέρει και κάποιον «πρωτοπαπώ» του 14ου αλ.(;) στην Μάνη με τó ίδιο όνομα (βλ. «φορέα» ύπ' αρ. 9) και μās πληροφορεί (στο σχόλιο για τόν «φορέα» ύπ' αρ. 10) ότι «τό άρχικό ολαβικό αυτό άνθρωπωνύμιο βρίσκεται σε χρήση και ως νεοελληνικό πλέον επώνυμο με την μορφή Ροντάκιος, όπως δείχνει τό όνομα κάποιου (άλλου) ιερέα με τό όνομα "Ρωντάκιος Περιοδευτής"» σε έγγραφη του έτους 1430 / 31 σε έκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής στην Λακωνία» (σελ. 86). Ότι οι «φορείς» ενός μόνο ονόματος από διάφορες περιοχές και εποχές μπορούν να θεωρηθούν «μοντέλο» για τόν εξελληνισμό των Σλάβων και μάλιστα για να δειχθεί «ο δεύτερος και ο τρίτος παράγοντας» αυτού του εξελληνισμού, δλ. «ή ένταξη στην βυζαντινή διοικητική ίεραρχία και ή ένταξη στα άνωτερα κοινωνικά στρώματα», όπωςδήποτε δέν είναι πειστικό².

Δρουγουβίτες) είναι άρκετά ένδεικτικά για την σύγχυση έννοιών που χαρακτηρίζει τό βιβλίο. Βλ. σελ. 48:

«Οι πηγές μας επιτρέπουν ακόμα να παρακολουθήσουμε τη βαθμιαία ένταξη ενός συγκεκριμένου σλαβικού φύλου στο βυζαντινό διοικητικό σύστημα και να αναπλάσουμε έτσι ένα "μοντέλο" της ατελούς πολιτειακής εξέλιξης των Σλάβων της Ελλάδος από την αρχική άκέφαλη πολιτειακή οργάνωση έως την πλήρη διοικητική του ενσωμάτωση στο Βυζάντιο, μια ενσωμάτωση που θα καταλήξει στην *εθνολογική τους αφομοίωση*...

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ένα από τα φύλα τα οποία, υπό την διοίκηση ενός αβαρικής καταγωγής προσώπου (Χάτζων), συμμετέχουν στην πολιορκία της Θεσσαλονίκης κατά το έτος 614 είναι και οι Δρουγουβίτες⁴⁶. Περίπου έξι δεκαετίες αργότερα (676-678) η ίδια πηγή (τα «Θαύματα του Αγίου Δημητρίου») μας παρέχει ορισμένα στοιχεία για την πολιτειακή δομή του σλαβικού αυτού φύλου: Οι Δρουγουβίτες, οι οποίοι φαίνεται ότι έχουν πλέον εγκατασταθεί μόνιμα στις δυτικές περιοχές της Θεσσαλονίκης, διατηρούν την αυτονομία τους από τα υπόλοιπα σλαβικά φύλα κι' έχουν ως επικεφαλής τους περισσότερους από έναν "ρήςες"⁴⁷. Η μαρτυρία αυτή δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως ένδειξη ότι το φύλο αυτό ήταν πολυάριθμο⁴⁸, αλλά ως επιβεβαίωση ενός χαρακτηριστικού της πολιτειακής οργάνωσης των Σλάβων, ότι δηλαδή και στους Δρουγουβίτες (όπως στα σλαβικά φύλα του Δουνάβειας που συναντούμε στον Προκόπιο, Ψευδο-Μαυρίκιο κ.ά. έναν αιώνα πριν) εξακολουθεί να ισχύει το καθεστώς της "δημοκρατίας", η έλλειψη δηλαδή κάθε μοναρχικού θεσμού».

Και με εισαγωγικά ή έννοια «δημοκρατία» δέν έχει καμμία σχέση με τό καθεστώς των «ρηγών» που περιγράφεται προηγουμένως και χαρακτηρίζεται κατά παράδοξο τρόπο ως «άκέφαλο».

1. Ίδιαίτερα του H. Ditten (Prominente Slaven), Βερολίνο 1983 (άναφέρεται από τόν συγγρ. στην σελ. 123, σημ. 1 του βιβλίου).

2. Οι πληροφορίες που δίνονται για έναν από τούς Ρενδάκιους, τόν Σισίννιο (ύπ' αρ. 1, σελ. 79-80) προκαλούν, άν μή τι άλλο, σύγχυση στον άναγνώστη. Στην σελ. 79

Τό ίδιο ισχύει καί γιά τὸ δεύτερο «μοντέλο», τὴν συμβίωση δηλ. τῶν Ἑλλήνων κα-
τοίκων τῆς Ἱερισσοῦ καὶ τῶν «Σλάβων Βουλγάρων», ὅπως συνηθίζει νὰ τοὺς ἀποκαλῇ,
μὲ τρόπο πού προκαλεῖ τουλάχιστον σύγχυση¹, ὁ συγγρ. (βλ. σελ. 98). Καὶ στὰ δύο «μον-
τέλα» πρόκειται γιά γενικεύσεις μεμονωμένων καὶ μὴ ἐπαρκῶς γνωστῶν δεδομένων. Τέ-
λος ὁ συγγρ. ἀναφέρει καὶ ἓνα τέταρτο παράγοντα ἐξελληνισμοῦ, τὴν «πολιτιστικὴ ἀφο-
μοίωση» (σελ. 99). Γι' αὐτὴν ὁμως δὲν παραθέτει κανένα στοιχείο². Ἡ παράθεση, κυρίως
ὁμως ὁ κριτικὸς σχολιασμὸς ὧν τῶν σχετικῶν μὲ τὸν ἐξελληνισμὸ τῶν Σλάβων στοι-
χείων εἶναι γιά τὸν συγγρ. γιά ἓνα ἀκόμη λόγο ἀναγκαῖα, ἐπειδὴ δέχεται ὅτι οἱ Ἑλλαδι-
κὲς περιοχὲς ὅπου ἐγκατεστάθησαν οἱ Σλάβοι ἦταν προηγουμένως «ἀποδεκατισμένες»
(βλ. π.π.). Ἄν ἦταν πράγματι ἔτσι, ὁ ἐξελληνισμὸς τῶν πολλῶν Σλάβων πού «γέμισαν»
«μὴν ἄδεια χώρα» ἀπὸ τοὺς λίγους Ἑλληνες πού εἶχαν μείνει φαίνεται μάλλον ἀπίθα-

ἀναφέρονται οἱ δύο «ἐπιτυχεῖς μεσολαβήσεις» τοῦ Σισίννιου Πενδάκου πρὸς τοὺς Βουλ-
γάρους, ἐκ μέρους τοῦ αυτοκράτορα Λέοντα Γ' (τὸ 717) καὶ τοῦ ἀντιπάλου του, ἐξόρι-
στου στὴν Θεσσαλονίκη πρῶην αυτοκράτορα Ἀναστασίου Β'» (τὸ 718) καὶ τονίζεται ὅτι
«δὲν ἦταν τελικὰ ἓνας τυχαῖος ἀπεσταλμένος στοὺς Βουλγάρους. Ἡ σλαβικὴ κατα-
γωγὴ του καὶ ἰδιαίτερα ἡ γνώση τῆς γλώσσας τοῦ σλαβικοῦ ἐθνολογικοῦ στοιχείου στὸ
Βουλγαρικὸ κράτος θὰ ἐνίσχυσαν ἀσφαλῶς τὴς διαπραγματευτικῆς του δυνατότητες». Στὴν
σελ. 124, σημ. 6, ὁμως, ὅπου παραπέμπει, ἀναφέρει ὅτι οἱ Βούλγαροι «ἀλλάζοντας στρα-
τόπεδο ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Λέοντα Γ' ἔστειλαν δέσμοι στὸν αυτοκράτορα τὸν
ἀντίπαλό του Ἀναστάσιο καθὼς καὶ τὴν κεφαλὴ τοῦ μεσολαβητῆ, τοῦ Σισίννιου Πενδάν-
κη» (sic!).

1. Στὴν σελ. 96 ἀναφέρονται ἐπίσης ὡς «Σλάβοι Βούλγαροι», στὴν σελ. 97 ὡς «Βούλ-
γαροι Σλάβοι», στὴν ἴδια καὶ τὴν ἐπόμενη σελίδα (98) ὡς «Σλάβοι Βούλγαροι» (πάντοτε
μὲ εἰσαγωγικά), στὴν ἴδια καὶ στὴν ἐπόμενη σελίδα (99) ἀπλῶς ὡς Σλάβοι (τέσσερις
φορὲς), στὶς σελίδες 69 καὶ 73 ὡς Βούλγαροι Σλάβοι χωρὶς εἰσαγωγικά. Ὁ F. Dölger τοὺς
ἀποκαλεῖ καλῶς Σλάβους (βλ. σελ. 90). Στὴν σελ. 116 (σημ. 39) ὁ συγγρ. παραθετὶ τὴν
ἀποψη τῆς V. Tirkova-Zaimova, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ Κύριλλος καὶ Μεθόδιος
ἀνῆκαν ἐθνολογικὰ στοὺς «Βούλγαρους Σλάβους»—πρᾶγμα πού ἐπιτρέπει τὸ συμπέ-
ρασμα, ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς προσιδίᾳζει στὴν βουλγαρικὴ ἱστοριογραφία: Στὴν σελ.
117 ὁ συγγρ. παρατηρεῖ ὅτι *communis opinio* στὴν βουλγαρικὴ ἱστοριογραφία εἶναι ὅτι
οἱ Σλάβοι τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος ἀνῆκαν στὸν «βουλγαρικὸ κλάδο», τὴν ὁποία καὶ
ἐπικρίνει. Στὴν διέλευξ πού ἔδωσε στὴν Σόφια (τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1989) χαρακτηρίζει
τὸν πληθυσμὸ τῆς Ἱερισσοῦ «ἀκριβέστερα» ὡς «βουλγαρικὸ» (ὅπ. π., σελ. 13· βλ. παρα-
κάτω, σ. 528, σημ. 2). Βουλγάρους θεωρεῖ ἐπίσης τοὺς Σλάβους τῆς Ἱερισσοῦ στὴν με-
λέτη του «Historische Voraussetzungen für die Entstehung der albulgarischen Schule vom
Ochrid» πού δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ «Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes
in Österreich», 1, VIII, 1986 (σ. 82). Βλ. γι' αὐτὴν παρακάτω, σ. 524, σημ. 1 κέξ. Πολὺ
σαφέστερες—ὅσο καὶ πεσιτικὲς—εἶναι οἱ παρατηρήσεις καὶ κρίσεις τοῦ Δ. Ζακυθινοῦ
(«Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι», ὅπ. π., σελ. 82-86), ὅπου βέβαια ἀποφεύγονται αὐτοῦ τοῦ εἰδους
οἱ (παραπλανητικοί) χαρακτηρισμοί. Σύγχυση προκαλεῖ ἐπίσης ἡ γενικὴ καὶ ὀριστη
ἀναφορὰ στὰ «ἰδιώματα ἐκεῖνα πού ἀνήκουν στὸν ἀνατολικὸ κλάδο τῶν νότιων Σλάβων
καὶ τὰ ὁποῖα, συμβατικά, ὀνομάζουμε βουλγαρικά» (σελ. 72· πρβλ. Ζακυθινοῦ, ὅπ. π.,
σελ. 85 κέξ.).

2. Περιορίζεται στὸ νὰ παραπέμψη σὲ μιὰ μεταπτυχιακὴ ἐργασία (τῆς Κ. Πουτοῦ-
ρογλου), ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἀκόμη περατωθῇ (σελ. 126, σημ. 52).

νος. Όπως θα δούμε άμέσως παρακάτω, ό συγγρ. σέ προηγούμενη μελέτη του παρουσιάζει πολύ διαφορετικές άπόψεις.

II. Άντιφάσεις και παραλείψεις

Περισσότερες επιφυλάξεις και μεγαλύτερη δυσφορία προκαλούν όμως όρισμένες άντιφάσεις του συγγρ. —άντιφάσεις που όφείλονται όχι σέ διαφορετικές κατά καιρούς έπιστημονικές έκτιμήσεις, αλλά σέ περιστασιακό χαρακτήρα έκτιμήσεις ή έντυπώσεις. Τά παραδείγματα που άκολουθούν είναι, νομίζω, άρκετά ένδεικτικά, γι' αυτό κρίθηκε σκόπιμο νά παρατεθούν άυτολεξεί. Ό συγγρ. όχι σπάνια «μεταφέρει» από τό ένα δημοσίευμα στο άλλο (μεταγενέστερο) όλόκληρες παραγράφους (με όρισμένες παραλλαγές), πράγμα που καθιστά ούσιαστικά ίσχυή τήν έπιστημονική του παραγωγή¹. Τό χειρότερο είναι όμως ότι σ' αυτές τις παραλλαγές (που μπορεί νά είναι παραλείψεις ή διαφορετικά συμπεράσματα) παρατηρούνται οί άντιφάσεις εκείνες, γιά τις όποιες έγινε άνωτέρω λόγος.

1. Παραπέμποντας σέ μελέτες παλαιότερων έρευνητών (R. Carpenter, *Discontinuity in Greek Civilisation*, Cambridge 1916, 12 κέξ., και P. Lemerle, *Agrarian History*, χ. ρ., σ. 48) ό συγγρ. ύποστηρίζει στο ύπό κρίση βιβλίο (σελ. 14), ότι οί Σλάβοι με τήν εγκατάστασή τους στις «δημογραφικά άποδεδειγμένες Έλλαδικές περιοχές δέν κατακτούν αλλά μάλλον γεμίζουν μιá άδεια χώρα και ότι ή εγκατάσταση αὐτή ήταν μιá "εὐλογία" που σημαδεύει τήν έναρξη μιáς περιόδου οίκονομικής άνθησης». Στο ίδιο βιβλίο άποδίδει τόν έξελληνισμό τών Σλάβων σέ διάφορους οίκονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες (κυρίως μάλιστα στους πρώτους). Σέ παλαιότερο δημοσίευσμά του όμως (Toponymy and History. Observations concerning the slavic toponymy of the Peloponnese), που δημοσιεύθηκε στο έκδιδόμενο στήν Θεσσαλονίκη (από τήν Έταιρεία Σλαβικών Μελετών) περιοδικό «Cyrillomethodianum» τό 1983, άποδίδει τόν έξελληνισμό τών Σλάβων στήν Πελοπόννησο κατηγορηματικώτατα «πρὸ πάντων στήν ἀριθμητική ὑπεροχή τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ» (τόμ. ΧΙΙ, σελ. 10)². Γιατί στο τελευταίο του βιβλίο όχι μόνο δέν γίνεται

1. Μερικά παραδείγματα: Περίπου δύο σελίδες από τό άρθρο «Toponymy and History» στο περιοδικό «Cyrillomethodianum» (VII, 1983, 99-100) μεταφέρονται σχεδόν άυτόλεξει στο βιβλίο «Οί Σλάβοι στήν Μεσαιωνική Έλλάδα» (σελ. 60-61). Τά όνόματα τών Σλάβων παροίκων τής Έιρισσού άναφέρονται και σχολιάζονται κατά τόν ίδιο τρόπο σέ άρθρο που δημοσιεύθηκε τό 1986 στο περιοδικό «Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich» (I, VII, σ. 77-78), αλλά και στο βιβλίο «Σλάβοι στήν Μεσαιωνική Έλλάδα» (σ. 98/99).

2. Σλάβοι στήν Μεσαιωνική Έλλάδα (Θέσ/νίκη 1988), σ. 14: «Οί Σλάβοι, οί οποίοι εγκαθίστανται μόνιμα στις δημογραφικά άποδεδειγμένες Έλλαδικές περιοχές πέντε δεκαετίες αργότερα, φαίνεται, λοιπόν, ότι επουλώνουν μιá χαίνουσα πληγή ή, όπως παρατήρησε κάποιος ερευνητής, ότι "δέν κατακτούν, αλλά μάλλον γεμίζουν μιαν άδεια χώρα". Από τήν άποψη αὐτή, η "μετανάστευση" του νέου εθνολογικού στοιχείου αποτελεί ένα θε-

«Cyrillomethodianum» (Θεσσαλονίκη, 1983), σ. 109: «The objective historian, then, knows very well that the Slav settlers in the Peloponnese were absorbed by the denser Greek element many centuries before the process of the ethnogenesis of Greece's modern neighbours, the Bulgarians, had begun. Nevertheless, the ethnological smoothing-out is not, in our opinion, to be ascribed to that transcendent, metaphysical civilising power of Helle-

ἀναφορά σ' αὐτὴν τὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ (ἔστω καὶ σὲ σχέση μόνον μὲ τὴν Πελοπόννησο) ἀλλὰ ὑποστηρίζεται τὸ ἀντίθετο, δὲν καταλαβαίνει εὐκόλα ὁ ἀναγνώστης. Ἐντύπωση προξενεῖ ὅτι σὲ ἄλλο ἄρθρο τοῦ (Historische Voraussetzungen für die Entstehung der albulgarischen Schule vom Ochrid), ποῦ δημοσιεύθηκε τὸ 1986 στὸ περιοδικό «Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich» (I, VIII, σ. 77-83) ἀποδίδει ἐπίσης τὸν ἐξελληνισμό τῶν ἐγκατεστημένων στὴν Ἑλλάδα Σλάβων γενικά στὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ!... Ἡ ἀποψη αὐτὴ συνοδεύεται ὥστόσο στὸ ἴδιο ἄρθρο ἀπὸ (κατὰ τὴν γνώμη μου) πολὺ προβληματικούς ἰσχυρισμοὺς τοῦ συγγρ. περὶ «ὀργανικῆς ἐνσωματώσεως» μεγάλων περιοχῶν τῆς δυτικῆς Μακεδονίας στὸ Βουλγαρικὸ κράτος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς διακυβερνήσεως τοῦ Βόριδος Α' (886-889) (ὁπ. π., σελ. 81-83), γιὰ τοὺς ὁποίους (ἰσχυρισμοὺς) παραπέμπει σὲ ἔργα Βουλγάρων ἐρευνητῶν. Τὸ κείμενο εἶναι αρκετὰ ἐνδεικτικό, γι' αὐτὸ τὸ παραθέτω ἑδῶ ὁλόκληρο².

τικὸ παράγοντα (μια «εὐλογία», ὅπως παρατηρεῖ ὁ Lemerle) καὶ σημαδεύει τὴν ἐνάρξη μίας περιόδου οικονομικῆς ἀθη-σης που θα ἀκολουθήσει».

«Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα του κεφαλαίου αὐτοῦ καταλήγουμε στο συμπέρασμα ὅτι ἡ μελέτη τῶν πηγῶν μας βοηθᾷ να ἐντοπίσουμε ὀρισμένους παράγοντες οἱ ὁποῖοι συνέβαλαν στον ἐξελληνισμό τῶν Σλάβων τῆς Ελλάδος. Οἱ παράγοντες αὐτοὶ εἶναι: α) ἡ οικονομικὴ αὐτίση με το γηγενές στοιχείο, β) ἡ ἐνταξί-στη βυζαντινὴ διοικητικὴ ἱεραρχία, γ) ἡ ἐνταξί στα ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα καὶ δ) ἡ πολιτισμικὴ ἀφομοίωση» (σ. 99).

1. Βλ. σελ. 80: «Was die Slawen Griechenlands betrifft, so waren an objektiven Faktoren, die die Bildung eines eigenständigen Staatsgebildes verhinderten, schon bei ihrer Ankunft vorgegeben: erstens war die eingesessene griechischsprachige Bevölkerung zahlenmäßig überlegen (darüber belehrt uns sowohl ein unvoreingenommenes Studium der Quellen als auch die Sichtung der slawischen Ortsnamen Griechenlands) und zweitens war, auf lange Sicht die staatliche Präsenz von Byzanz in den griechischen Provinzen vorhanden».

2. «Wir verfügen über keine sicheren Nachrichten, wann genau die makedonischen Gebiete dem bulgarischen Staate einverleibt wurden. Wir können aber mit Sicherheit davon ausgehen, daß um die Mitte des 9. Jhds., also am Anfang der Regierungszeit von Boris (852-889) die westliche Grenze seines Staates entlang einer Linie westlich von Belgrad im Norden bis zur Glavinica im Süden verlief, während seine südwestliche Grenze vom Unterlauf des Flusses Semini an der Adria-Küste, dann südlich von Velegrada (h. Berat) über Ostrov, Edessa (Voden), bis zur-Prošek (am Mittellauf des Varder) reichte»⁹.

Diese Gebiete, die, wie erwähnt, spätestens seit dem Anfang des 7. Jhds. von einer kompakten slawischen Bevölkerung besiedelt wurden, stellten für eine Zeitspanne von zweieinhalb Jahrhunderten (vom 7. bis zur Mitte des 9. Jhds.) eine Pufferzone zwischen Byzanz

nism, which many modern historian invoke, but rather it was the objective course of events and, most important, numerical superiority of the Greek element in the Peloponnese which caused the ethnological disappearance of the Slavs».

2. Μεγαλύτερη γίνεται ή δυσφορία και τοῦ μὴ εἰδικοῦ ἀναγνώστη ὅταν ἀντιπαραβάλλῃ τὸ τέταρτο (καὶ τελευταῖο) κεφάλαιο τοῦ βιβλίου «Σλάβοι στὴν Μεσαιωνική Ἑλλάδα» πρὸς, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἐπιγράφεται «Παράγοντες ἐξελληνισμού», μὲ τὴν μελέτη «Zur sozialen und ethnischen Assimilierung der Slaven in Byzanz: der Fall der Rhendakioi», ἡ ὁποία πρόκειται νὰ δημοσιευθῇ σὲ τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν (ἀποθανόντα) Βούλγαρο ἐρευνητὴ Ivan Duicev (Studia Slavico-Byzantina et mediaevalia europensia in memoriam I. Duicev, τ. II, Σόφια). Στὴν μελέτη δίνονται ὁρισμένα ἐπὶ πλέον στοιχεῖα γιὰ μερικὸς ἀπὸ τοὺς ἀναφερόμενους στὸ βιβλίο Πεντάκιους, πού λείπουν στὸ ἐλληνικὸ βιβλίο. Ἐπίσης στὴν μελέτη γίνεται τιμητικὴ ἀναφορά στὴν σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Duicev (σελ. 1, Εἰσαγωγή). Κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ἡ μελέτη εἶναι μεταφορὰ ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ στὰ γερμανικὰ μερῶν τοῦ βιβλίου (χωρὶς δυστυχῶς αὐτὸ νὰ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν συγγρ. στὴν μελέτη). Ἡ μεταφορὰ δὲν ἰσχύει ὅμως γιὰ ὁρισμένες φράσεις τοῦ δημοσιευμένου στὰ Ἑλληνικὰ βιβλίου, οἱ ὁποῖες «κόβονται» στὴν μελέτη (δηλ. στὴν γερμανικὴ μετάφραση). Ὅπως δὲ-

und dem bulgarischen Staate dar. Über die Herrschaftsverhältnisse, die in dieser Großregion existierten, lassen uns unsere Quellen nichts Genaues erfahren...

In den letzten Regierungsjahren von Boris I. sollte auch der Grundstein für die organische Integration der neugewonnenen makedonischen Gebiete in seinem Staate gelegt werden: die Entsendung im J. 886 des aus Pannonien vertriebenen Schülers von Methodius, Klements in jene südwestliche Region Bulgariens mit dem Auftrag, die slawisch geschriebenen liturgischen Bücher dort zu vertreiben¹⁰. Für die Gründe dieser folgensweren Entscheidung des bulgarischen Herrschers wurden bisher in der Forschung unterschiedliche Annahmen aufgestellt, auf welche hier nicht weiter eingegangen werden soll. Historisch wichtig bleibt eben die Tatsache der Einführung und Verbreitung der slawischen Schrift in den makedonischen Gebieten des bulgarischen Staates. Eine Tatsache, die einen objektiven historischen Prozeß eingeleitet hat: mit dem Heranwachsen der Schule von Ochrid verstärkte sich auch in jener Gegend Bulgariens das Bewußtsein, daß man zu einer von der römischen Welt abgesonderten Gemeinschaft gehörte. Es ist kein Zufall, daß, als in den folgenden schweren Zeiten das politisch-kulturelle Zentrum des östlichen Bulgarien nicht mehr existierte, der Geist des Widerstandes und der Bewahrung der politischen Selbständigkeit gegenüber Byzanz eben in den westlichen Gebieten Bulgariens, im Staate Samuels und seiner Nachfolger lebendig geblieben ist. Nicht zufällig ist es auch, daß das erste schriftliche Bekenntnis zu dieser, auf der Basis des altbulgarischen Schrifttums entstandenen Ideologie, in dieser Gegend sich befindet: so bezeichnet sich selber der letzte Herrscher dieses Staates im J. 1016 als «bulgarischer Selbstherrscher», der besorgt um das Wohl seiner, Untertanen, der Bulgaren, ist. Ein Beweis, daß die Maßnahmen von Boris, seine neugewonnenen Gebiete im Staate zu integrieren, Früchte getragen haben¹¹.

9. V. GJUZELEV, Knjaz Boris Parvi (Bälgara prez vtorata polovina na IX vek). Sofija, 1979, S. 40 f.

10. AL. MILEV, Grăckite žitija na Kliment Ochridski, Sofija 1966, S. 110 ff; V. GJUZELEV, Knaz Boris Parvi, S. 338 ff.

11. J. ZAIMOV V. ZAIMOVA, Bitolski nadpis na Ivan Vlaadislav samodăržec bălgarski, — strobălgarski pametnik ot 1015—1016 godina, Sofija, 1970, S. 33».

1. Ὑποβλήθηκε σὲ δακτυλογραφημένη μορφή στὸ Τμήμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ προέρχονται τὰ παραθέματα πού δημοσιεύονται ἐδῶ.

ποτε αυτή ή προσθήκη ή ή αφαίρεση στοιχείων αυτή καθ' εαυτή θά γινόταν κατανοητή (και θά ήταν ως ένα βαθμό θεμιτή), αν οι σχετικές φράσεις δέν είχαν ένα όρισμένο περιεχόμενο, έτσι ώστε ή προσθήκη ή ή αφαίρεσή τους νά αλλάζουν τήν γενική εντύπωση τής μελέτης. Συγκεκριμέναν:

α) Στο έλληνικό βιβλίο ό συγγρ. άσκει έμμέσως, αλλά σαφώς κριτική σέ Βούλγαρους έρευνήτες, γράφοντας (σωστά) ότι «ό φορέας ένός όνόματος ξένου (σλαβικού) έτόμου δέν έχει άναγκαστικά και ξένη (σλαβική) έθνολογική ταυτότητα» και έπικρίνει άπλουστεύσεις τών τύπων «Ευγένιος Βούλγαρις=Βούλγαρος» (βλ. σελ. 88). Στην προοριζόμενη γιά τόν τιμητικό τόμο τού Βούλγαρου έρευνήτη μελέτη ή τοποθέτηση αυτή αλλάζει σημαντικά: Πρώτα-πρώτα «κόβεται» τό παράδειγμα τού Ευγενίου Βούλγαρι· έπειτα έπισημαίνεται ότι με τά στοιχεία πού διαθέτει ή σημερινή έρευνα δέν μπορεί νά δώση μία γενικά άποδεκτή άπάντηση στό πρόβλημα τής έκτασης πού είχε ή παρουσία τού σλαβικού στοιχείου στό Βυζαντινό κράτος. Και τρίτο (και σημαντικότερο) τονίζεται ότι, όπως δέν μπορεί κανείς νά δεχθί ότι όλοι οι φορείς σλαβικών όνομάτων ήταν Σλάβοι, άλλο τόσο «άπαράδεκτο είναι ότι όλοι αυτοί οι φορείς δέν είχαν τίποτε άλλο Σλαβικό έκτός από τήν ρίζα τού όνόματός τους και ήταν Ρωμαιοί με κρατική συνειδηση»¹. Γιά τήν διαφορά τής τοποθέτησης νομίζω πώς δέν χρειάζεται κανένα σχόλιο. Θά μπορούσε μόνο νά αναφερθί ότι ένώ στό έλληνικό βιβλίο γίνεται λόγος γιά εξέλληνισμό, έδώ χρησιμοποιείται ό όρος «Ρωμαιοί» (Rhomäer).

β) Στην προοριζόμενη γιά τόν Βούλγαρο έρευνήτη μελέτη ύπάρχει μία φράση, όπου τονίζεται ό «μη πλήρης εξέλληνισμός» μάς σλαβικής οικόγενειας, ή όποία λείπει στό έλληνικό βιβλίο. Άντιθέτως στό έλληνικό βιβλίο ύπάρχει άλλη φράση, όπου τονίζεται ή «οικονομική ταύτιση με τό γηγενές στοιχείο», ή όποία όμως «κόβεται» στην προοριζόμενη γιά τόν Βούλγαρο έρευνήτη μελέτη².

γ) Στο έλληνικό βιβλίο γίνεται (με άναφορά στην σημασία τής κοινωνικής άνόδου όρισμένων Σλάβων) λόγος γιά τήν «έθνολογική άφομοίωση» (σελ. 89)—πράγμα πού σημαίνει, άν κανείς άνατρέξη στην προηγούμενη σελίδα (88), τόν «εξέλληνισμό» τους. Στην γερμανική μετάφραση τής ίδιας παραγράφου, πού περιέχεται στην μελέτη γιά τόν

1. 'Αφιέρωμα στον Duicev, σ. 8: «Ohne ins Detail gehen zu wollen, sei hier festgesetzt, daß die bisherigen Versuche uns in eine Sackgasse geführt haben: wie es einem unvoreingenommenen Betrachter nicht einleuchten mag, weswegen sämtliche Träger eines slavischen Namens zu Slaven erklärt werden sollten, genauso gut kann der gleiche Betrachter die Behauptung nicht hinnehmen, daß alle diese Träger, außer dem Etymon ihres Namens, nichts Slavisches hatten und staatsbewußte Rhomäer waren...».

2. Σλάβοι στην Μεσαιωνική 'Ελλάδα, σ. 88: «Σς πρώτο παράγοντα ο οποίος επιτάχυνε τη διαδικασία εξέλληνισμού του σλαβικού στοιχείου θα μπορούσε να κατονομάσει κανείς την συγκέντρωση έγγειας περιουσίας και την επακόλουθη οικονομική ταύτιση με το γηγενές στοιχείο: χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ρενδάκιου Ελλαδικού (βλ. αρ. 3 πιο πάνω) ο οποίος, σύμφωνα με τις πηγές μας, ανήκε σε μια οικογένεια γαιοκτημόνων της Πελοποννήσου».

'Αφιέρωμα στον Duicev, σ. 8. «Man kann als ersten Factor, der diesen Hellenisierungsprozeß beschleunigt hat, die Aneignung von Produktionsmitteln (Landbesitz) nennen: dies läßt sich im Falle von Rhendakios Helladikos (Nr 3 oben) beobachten. Er gehörte einer vermögenden Familie der Peloponnes, welche, nach Ausweis unserer Quellen, nicht völlig gräzisiert war».

τιμητικό τόμο του Βούλγαρου έρευνητή, ό όρος «έθνολογική άφομοίωση» έχει άντικατασταθί με τόν όρο «έκρωματισμός» (Rhomäisierung) (sic)!

3. Τό συμπέρασμα πού προκύπτει από τά παραδείγματα αυτά, ότι δηλ. ό συγγρ. άλλζει άπόψεις ή χαρακτηρισμούς γιά καθαρά περιστασιακούς λόγους, έπιβεβαιώνεται και από τήν άντιπαραβολή του υπό κρίση βιβλίου με τό τελευταίο δημοσίευσμά του πού έχει τίτλο «Έκφάνσεις τής έλληνοσλαβικής καθημερινότητας κατά τόν Μεσαίωνα». Πρόκειται, όπως αναφέρθηκε (βλ. σημ. 1) γιά τό κείμενο μιάς διάλεξης πού δόθηκε από τόν συγγρ. στό Πανεπιστήμιο τής Σόφιας τόν Δεκέμβριο του 1989, μεταφράστηκε στά Έλληνικά και έκδόθηκε από τόν συγγραφέα (μαζί με τό πρωτότυπο) τό 1990 στήν Θεσσαλονίκη (σελ. 13).

"Όπως είναι άυτόνοητο και γιά τόν μη ειδικό άναγνώστη, γιά νά μπορή κανείς νά μιλήσει «περί εκφάνσεων τής καθημερινότητας» στό μακρινό παρελθόν και μάλιστα σέ άναφορά πρός τίς σχέσεις διαφορετικών από φυλετική άποψη όμάδων, χρειάζονται έπαρκή στοιχεία από διάφορους τομείς τής ζωής και ειδικές έρευνες, τά όποια δέν υπάρχουν, τουλάχιστον στήν έκταση πού θά έπρεπε. Άλλωστε και ό ίδιος όμολογεί (στήν μελέτη του γιά τόν τιμητικό τόμο του J. Duicev) ότι και στόν ιδιαίτερο έρευνητικό του τομέα, δηλ. στήν έρευνα τών σλαβικών άνθρωπωνύμων, δέν μπορεί νά φθάσει κανείς σέ βέβαια συμπεράσματα.

α) Άφετηρία του συγγρ. και στήν διάλεξη αυτή είναι ή συμβίωση 'Ελλήνων και «Σλάβων Βουλγάρων» στήν 'Ιερισσό. Ένώ όμως στό βιβλίο του «Σλάβοι στήν Μεσαιωνική Έλλάδα» ή συμβίωση αυτή χρησιμοποιείται ως «μοντέλο» γιά νά δείχθί ό «έξελιγμένος» τών Σλάβων, στήν διάλεξη γίνεται λόγος γιά ένα ενιαίο κόσμο («Έλλήνων και Σλάβων-Βουλγάρων»), «τόν όποιο καθιστούν ένα συμπαγές άμάλαγμα δύο άντικειμενικοί παράγοντες, ό ρόλος του στήν διαδικασία τής παραγωγής και ή άλληλέγγυα οικονομική, ίδεολογική και πολιτική έξάρτηση από τόν μηχανισμό τής κρατικής έξουσίας». Και έπειδή ό συγγρ. θεωρεί τόν κόσμο αυτόν (πού χαρακτηρίζεται προηγουμένως ως «κόσμος τής καλύβας») ως «συμπαγές άμάλαγμα», χαρακτηρίζει τήν «άναζήτηση έθνικής συνείδησης» σ' αυτόν ως «μταιοπονία» και έπικρίνει έρευνητές στήν «δική του χώρα» (δηλ. τήν Έλλάδα) και «έδω» (δηλ. στήν Βουλγαρία) πού υποβάλλονται σ' αυτήν τήν «μταιοπονία» (σελ. 13). Άντιθέτως συνιστά (μεταξύ άλλων) τήν μελέτη τής «έλληνοσλαβικής καθημερινότητας» σέ διάφορους τομείς, και ιδιαίτερα στόν «θρησκευτικό συγκριτισμό» (ή λέξη γράφεται δύο φορές έσφαλμένως έτσι—άντι του όρθου συγκρητισμός, σελ. 12). Στήν πραγματικότητα ό συγγραφέας έχει νά παρουσιάσει μόνο ένα σχετικό παράδειγμα (δηλ. τό «σμερδάκια» από τό Ζυγοβίσι τής Γορτυνίας) και αυτό άμφίβολο (βλ. π.π., σ. 518, σημ. 2).

β) Στό βιβλίο «Σλάβοι στήν Μεσαιωνική Έλλάδα» ό συγγρ. έπικρίνει σέ μία ύποσημείωση «όρισμένους έρευνητές» (προφανώς Βουλγάρους) πού μιλούν γιά βουλγαρικό έθνολογικό στοιχείο στήν Χαλκιδική και παραπέμπει σέ μία σχετική μελέτη του («Die Bulgaren im Byzantinischen Reich. Kritische Bemerkungen») πού δημοσιεύθηκε τό 1981 στό (έκδιδόμενο ως γνωστόν στήν Θεσσαλονίκη) περιοδικό «Balkan Studies» (τόμ. 22,

1. Σλάβοι στήν Μεσαιωνική Έλλάδα, σ. 89: «Ως τρίτο παράγοντα *έθνολογικής αφομοίωσης* μπορεί, λοιπόν, νά κατονομάσει κανείς τη δυνατότητα κοινωνικής ανόδου στη βυζαντινή κοινωνία».

Άφιέρωμα στον Duicev, σ. 9: «Man wird also als dritten Faktor der *Rhomäisierung von Einzelpersonen* slavischer Herkunft die soeben erwähnte Möglichkeit des sozialen Aufstiegs in Byzanz ansehen können».

σελ. 249-267)¹. 'Αντίθετα στην διάλεξη τῆς Σόφιας τονίζει και μάλιστα με πολλή ἔμφαση ὅτι τὸ σλαβικὸ γλωσσικὸ σύστημα τῶν ξένων ἐποίκων τῆς 'Ιερισσοῦ (μέρους τοῦ «κόσμου τῆς καλύβας») ἦταν σαφῶς βουλγαρικό, ἐνῶ οἱ ἴδιοι οἱ ἔποικοι ἀποκαλοῦνται ἐπανειλημμένως Βούλγαροι («Βούλγαροι καλλιεργητές», «νεόφερτοι Βούλγαροι» (σελ. 11). 'Ακόμη τονίζεται τὸ «πλήθος» τῶν δανειῶν λέξεων τῆς μιᾶς γλώσσας πρὸς τὴν ἄλλη, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρεται κανένα ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο ἢ σχετικὴ μελέτη².

γ) Ὅπως καὶ στὸ ὑπὸ κρίση βιβλίον (βλ. π.π., σ. 523, σημ. 2), ἔτσι καὶ στὴν διάλεξη τῆς Σόφιας, ὁ συγγρ. ἀποδίδει πρωταρχικὴ σημασία στὶς «οἰκονομικὲς δομές». Στὴν διάλεξη τῆς Σόφιας ἡ τοποθέτηση αὐτὴ δηλώνεται κατηγορηματικά, ἐνῶ παράλληλα τονίζεται ὅτι τὰ πρόσφατα κοσμογονικὰ γεγονότα στὴν Εὐρώπῃ παρακινοῦν τὸν ἱστορικὸ στὴν ὑπέρβαση τῆς προσωπικῆς (προφανῶς ἐθνικῆς) ἰδεολογίας. Παραθέτω τὴν σχετικὴ παράγραφο (μετὰ τὴν ὁποία τελειώνει ἡ διάλεξη) χωρὶς κανένα σχόλιον:

«'Αγαπητοὶ φίλοι, στὴ σημερινή μου ὁμιλία προσπάθησα νὰ μοιρασθῶ μαζί σας μερικές σκέψεις πού ἀφορροῦν στὸν τρόπο θεώρησης τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος. Ὁ προβληματισμός μου ξεκίνησε ἀπὸ τὴν κοσμογονία τῆς ὁποίας ὅλοι εἴμαστε μάρτυρες καὶ πού ἀναπόφευκτα παρακινεῖ τὸν ἱστορικὸ σὲ μιὰ προσπάθεια ὑπέρβασης τῆς προσωπικῆς ἰδεολογίας, μιᾶς ἰδεολογίας πού περιπλανιέται στὴ λανθασμένη ὁδὸ τῆς ἀναζήτησης τῆς ἐθνικῆς κατηγορίας στὸν κόσμον τῆς μεσαιωνικῆς καθημερινότητος· ἐνὸς κόσμου τὴν ταυτότητα τοῦ ὁποίου καθορίζουν κυρίως οἱ οἰκονομικὲς δομές, δομές πού ἔχουν διαχρονικὴ ἰσχὺ, μιὰ καὶ —ὅπως τὸ ζοῦμε ὅλοι μας στὴ σημερινὴ πραγματικότητά—ἐξακολουθοῦν ἀντικειμενικά νὰ ὑπαγορεύουν καὶ σήμερα τὴν ὑφὴ τοῦ κάθε λογῆς ἰδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος, ὑποχρεώνοντας ἔτσι καὶ ἐμᾶς νὰ εἴμαστε ἐτοιμοὶ σὲ κάθε ἐπαναπροσαρμογὴ ἢ ἀναδόμησι καὶ τοῦ δικοῦ μας συστήματος θεώρησης».

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΟΥΛΟΥΤΑΚΟΣ

1. Σλάβοι στὴν Μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα, σ. 126, σημ. 51: «'Αναφορικά με τις προσπάθειες ορισμένων ερευνητῶν νὰ τεκμηριώσουν τὴν ὑπαρξὴ βουλγαρικοῦ ἐθνολογικοῦ στοιχείου στὴ Χαλκιδική πβ. τις παρατηρήσεις πού διατυπώσαμε σὲ ἄλλη μελέτη μας (Malingoudis, Bulgaren, σ. 253-262)».

2. Διάλεξη στὴν Σόφια, σ. 13: «Μια τρίτη ἔκφανση τῆς ἐλληνο-σλαβικῆς καθημερινότητος εἶναι ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν δυο γλωσσικῶν συστημάτων, τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ σλαβικοῦ (ἢ γιὰ νὰ ἀκριβολογούμε ἐδῶ: τοῦ βουλγαρικοῦ). Μια σχέση πού γίνεται σήμερα ορατὴ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν δανειῶν λέξεων πού ἔχουν περάσει ἀπὸ τὴ μιὰ γλώσσα στὴν ἄλλη καὶ πού, γιὰ τὸν ἀντικειμενικὸ ερευνητὴ, αποτελοῦν σήμερα ἕναν ἀδιάψευστο μάρτυρα μιᾶς βαθιᾶς ριζωμένης στὸ παρελθὸν ἱστορικῆς πραγματικότητος: τῆς κοινῆς μοίρας τῶν ἀνθρώπων τοῦ μεσαιωνικοῦ "κόσμου τῆς καλύβας" στὴ γῶνιά αὐτὴ τῆς Εὐρώπης».